

جمهوری اسلامی افغانستان
وزارت تحصیلات عالی
پوهنتون سلام
پوهنځی شرعیات
بورده ماستری

کلمه عبد در قرآن کریم (مطالعه موضوعی)

رساله ماستری

محقق: معشوق الله أنصاری
استاد رهنا: د. فضل الهادی وزین

سال: 1398 هـ ش – 1440 هـ ق

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

پوهنتون سلام

پوهنځی شرعیات و قانون

دیارتمنت تعلیمات اسلامی

بورد ماستری

تصدیق نامه

محترم معشوق الله ولد محمد شریڼ ID نمبر Sh-mst-95-139 (از دور دوم تعلیمات اسلامی) از پایان نامه ماستری خویش زیر عنوان: کلمه عبد در قرآن کریم (مطالعه موضوعی) به روز نهمین تاریخ ۱۳۹۸/۳/۹ هـ ش موفقانه دفاع نمود، و از نظر هیأت ژوری مستحق 82 (نمره به عدد) هستادودو (نمره به حروف) گردید، موفقیت شان را از الله متعال خواهانیم.

امضاء اعضای هیأت ژوری:

ردیف	نام استاد	عضویت	امضاء
۱	دکتور عبد الباری حمیدی	عضو هیأت	
۲	استاد محمد نعیم جلیلی	عضو هیأت	
۳	دکتور فضل الهادی وزین	رهنما و رئیس جلسه دفاعیه	

..... معاون علمی

..... آمر بورد ماستری

خلاصه بحث

خلاصه بحث که تحت عنوان (کلمه عبد در قرآن کریم) به شکل تفسیر موضوعی از طرف اداره ماستری پوهنتون سلام، جهت نیل به درجه ماستری به عهده بنده سپرده شده، قرار ذیل است:

مقدمه این رساله شامل تمام موارد است که در اصول مونوگراف نویسی باید مراعات گردد از قبیل: حمد و ثنای الله متعال، درود به پیامبر - صلی الله علیه وسلم -، اسباب اختیار موضوع، اهداف تحقیق، سوالات را که این کتاب به آن جواب می دهد و خطه بحث؛ همچنان در تمهید این رساله، تعریف لغوی و اصطلاحی کلمه عبد، ورود کلمه عبد در قرآن کریم و اطلاق آن مفصل بحث گردیده است؛ محتوی اصلی این تحقیق اطلاقات کلمه عبد در قرآن کریم می باشد، که نخست اطلاق کلمه عبد به عموم بندگان (ملائکه، جنیات، انسان، سائر بندگان و غلام) گردیده است؛ بعداً پیرامون اطلاق کلمه عبد در سیاق (مدح) بحث شده است، که شامل تعریف مدح، اطلاق کلمه عبد برای عموم پیامبران - علیهم السلام -، اطلاق کلمه عبد برای حضرت محمد - صلی الله علیه وسلم - و اطلاق کلمه عبد به تعدادی مشخص از پیامبران - علیهم السلام - مانند اطلاق کلمه عبد برای: (عیسی، زکریا، الیاس، سلیمان، داوود، موسی، هارون، ایوب، ابراهیم، نوح و خضر - علیهم السلام -)، همچنان کلمه عبد در سیاق مدح، برای بندگان صالح نیز اطلاق گردیده است که شامل بندگان: (صالح امت های قبلی (اهل کتاب) و بنی اسرائیل، امت محمد - صلی الله علیه وسلم - مانند: بندگان مخلص، مؤمن، متقی، بشارت یافتگان، توبه کنندگان و هدایت یافتگان) نیز اطلاق گردیده است، همچنان در این رساله برخی از مواصفات که در سیاق کلمه عبد برای بندگان صالح در قرآن کریم بیان شده نیز گنجانیده شده، و نیز پیرامون پاداش اعمال حسنه بندگان صالح در قرآن کریم از سیاق کلمه عبد بحث گردیده است؛ لکن در اطلاق کلمه عبد در سیاق (ذم) نخست کلمه (ذم) در قرآن کریم شرح و توضیح گردیده است و بعداً پیرامون آیات که به (مذمت) بندگان غیر صالح و مذمت شده دلالت دارد نیز بحث شده است، که در آن اطلاق کلمه عبد برای بندگان غیر صالح (بغاوت کنندگان، إغواء شدگان و گنهکاران)، اطلاق کلمه عبد برای معبودان باطل (نفی عبادت برای مخلوقات، نفی از عبادت مخلوقات، بیان مذمت کفار و مشرکین و جزاء و عقوبت بندگان غیر صالح در سیاق کلمه عبد مانند: تعذیب بندگان غیر صالح در روز قیامت، مسلط نمودن برخی از بندگان قدرت مند و توانا بالای بندگان غیر صالح و گنهکار و حسرت الهی بر حال بندگان غیر صالح بیان گردیده است؛ و یک مبحث دیگر تحت عنوان: شناخت بردگی در شریعت، حکمت برده داری در اسلام و حکم رِق و عبدیت در عصر حاضر نیز بحث مفصل و همه جانبه شده است، در اخیر این رساله نتایج بحث، پیشنهادات بحث، فهرست آیات، فهرست احادیث، فهرست اعلام، فهرست مصادر و منابع و فهرست موضوعات بحث موجود می باشد.

فهرست موضوعات

ب.....	إهداء.....
ج.....	شکران و سپاس گزاری.....
1.....	خلاصه بحث.....
10-2.....	مقدمه.....
12-11.....	تهیید.....
13-12.....	معنی کلمه عبد در لغت عرب.....
16-13.....	اصطلاح عبد در قرآن کریم.....
19-16.....	ورود کلمه عبد در قرآن کریم.....

فصل اول

اطلاق کلمه عبد برای عموم بندگان خداوند

20.....	مدخل.....
22-21.....	مبحث اول: اطلاق کلمه عبد برای ملائکه و جن.....
24-22.....	اطلاق کلمه عبد برای ملائکه.....
26-24.....	اطلاق کلمه عبد برای جن.....
27.....	مبحث دوم: اطلاق کلمه عبد برای انسان و دیگر بندگان.....
28-27.....	خداوند متعال بالای بندگان تسلط دارد.....
29.....	خداوند به احوال بندگان آگاهی و بصیرت دارد.....
30-29.....	الف: بصیرت خداوند متعال از اعمال بندگان.....
32-30.....	ب: آگاهی خداوند از اعمال بندگان.....
33-32.....	خداوند متعال روزی بندگان را تضمین نموده.....
35-33.....	خداوند متعال ظلم را از بندگان دفع نموده.....
39-35.....	حاکمیت خداوند در حق بندگان عدل است.....
40.....	مبحث سوم: اطلاق کلمه عبد برای غلام (مملوک).....
41.....	شناخت بردگی از دید قرآن کریم.....

- معنی رقبه:..... 41.....
- معنی أمه:..... 41.....
- فتی:..... 41.....
- عبد:..... 43-41.....
- تشویق به آزادی بردگان در سیاق کلمه عبد..... 46-43.....

فصل دوم

اطلاق کلمه عبد در سیاق مدح

- مدخل..... 47.....
- اصطلاح و مفهوم مدح..... 48-47.....
- مبحث اول: اطلاق کلمه عبد برای پیامبران و محمد علیهم السلام..... 49.....**
- اطلاق کلمه عبد به عموم پیامبران..... 51-49.....
- اطلاق کلمه عبد به محمد – صلی الله علیه وسلم -..... 57-52.....
- مبحث دوم: اطلاق کلمه عبد برای تعداد خاص پیامبران..... 58.....**
- اطلاق کلمه عبد به عیسی علیه السلام..... 61-58.....
- اطلاق کلمه عبد به زکریا علیه السلام..... 62-61.....
- اطلاق کلمه عبد به الیاس علیه السلام..... 63-62.....
- اطلاق کلمه عبد به سلیمان علیه السلام..... 65-63.....
- اطلاق کلمه عبد به داوود علیه السلام..... 67-66.....
- اطلاق کلمه عبد به موسی و هارون علیهما السلام..... 70-67.....
- اطلاق کلمه عبد به ایوب علیه السلام..... 73-70.....
- اطلاق کلمه عبد به ابراهیم علیه السلام..... 76-73.....
- اطلاق کلمه عبد به نوح علیه السلام..... 79-76.....
- اطلاق کلمه عبد به خضر علیه السلام..... 81-79.....
- مبحث سوم: اطلاق کلمه عبد برای بندگان صالح..... 83-82.....**
- اطلاق کلمه عبد برای بندگان صالح (بنی اسرائیل)..... 84-83.....

86-84.....	اطلاق کلمه عبد برای بندگان صالح (امت رسول الله)
89-86.....	اطلاق کلمه عبد برای بندگان مخلص
93-89.....	اطلاق کلمه عبد برای بنده گان مؤمن و متقی
95-93.....	اطلاق کلمه عبد برای بشارت یافته گان
98-95.....	اطلاق کلمه عبد برای توبه کننده گان
103-98.....	اطلاق کلمه عبد برای هدایت یافته گان
104-103.....	صفات عباد الرحمان

فصل سوم

اطلاق کلمه عبد درسیاق ذم

105.....	مدخل
107-105.....	تعریف اصطلاح و مفهوم ذم در شریعت:
108.....	مبحث اول: اطلاق کلمه عبد برای بندگان غیر صالح
110-108.....	اطلاق کلمه عبد برای بغاوت کنندگان
111-110	اطلاق کلمه عبد برای إغواء شدگان توسط شیطان
113-111.....	اطلاق کلمه عبد برای گنهکاران
114.....	مبحث دوم: اطلاق کلمه عبد برای معبودان باطل
117-114.....	مخلوقات هرگز معبود شده نمی تواند
118-117.....	خداوند از پرستش معبودان باطل منع نموده
120-118.....	اطلاق کلمه عبد برای بندگان کافر و معبودان باطل آنها
122-121.....	اطلاق کلمه عبد برای مشرکین و معبودان باطل آنها:
123.....	مبحث سوم: جزاء و عقوبت بندگان غیر صالح
125-123.....	تعذیب بندگان غیر صالح توسط خداوند
127-125.....	تعذیب بندگان غیر صالح توسط بندگان دیگر
130-128.....	تعذیب منکرین و محسودین نبوت (بنندگان غیر صالح)
131-130.....	حسرت الهی به حال بندگان غیر صالح

132.....	مبحث چهارم: حکم رق و عبدیت در عصر حاضر.....
134-133.....	راه های آزادی بردگان.....
135-134.....	حکمت برده داری و اسیران جنگی کفار.....
137-135.....	حکم برده داری در عصر حاضر.....
140-138.....	نتایج تحقیق.....
141.....	پیشنهادات.....
143-142.....	خلاصة البحث (عربي).....
156-144.....	فهرست آیات.....
157.....	فهرست احادیث.....
158.....	فهرست اعلام.....
164-159.....	فهرست منابع ومصادر.....
168-165.....	فهرست موضوعات.....
169.....	خلاصه (انگلسی).....

نتایج بحث

نتایج بارز و مهم این تحقیق، و آیات که در آن تفسیر گردیده قرار ذیل می باشد:

- 1- در این رساله تمامی موارد و اطلاقات کلمه عبد در قرآن کریم بیان گردد است.
- 2- کلمه عبد تعریف کلی و جامع گردیده است، که خلاصه مفهوم آن در قرآن کریم به معنی بندگی، عاجزی، ذلت و عبادت در مقابل الله متعال می باشد.
- 3- کلمه عبد در قرآن کریم به عموم بندگان الله متعال اطلاق گردیده که در رأس آنها ملائکه، جن، انسان و سائر بندگان قرار دارند.
- 4- از اطلاق کلمه عبد در قرآن کریم ثابت می گردد که الله متعال بالای بندگان تسلط داشته و از اعمال آنها آگاهی کامل دارد که این سلطه و آگاهی الله متعال یک نعمت است در حق آنها.
- 5- از خلال این آیات ثابت می گردد که الله متعال روزی بندگان را تضمین نموده، و برای بندگان مخلص و متقی اطمینان می دهد تا از کمبود رزق و روزی خوف نداشته باشند.
- 6- از اطلاق دیگری کلمه عبد ثابت می گردد که الله متعال بالای بندگان اش به اندازه ذره هم ظلم را روا نمی دارد، و حدود و احکام وضع شده شریعت الهی در حق بندگان یک نعمت و پاداش است.
- 7- کلمه عبد در برخی موارد برای بردگان نیز اطلاق گردیده است، که آنها عبارت از مجرم جنگی کفار می هستند، زیرا در جنگهای شرعی در روبه روی با مسلمانان اسیر گردیده اند.
- 8- از اطلاق کلمه عبد برای بردگان، ثابت می گردد که مفهوم بردگی و فرهنگ برده داری قبل از ظهور دی مقدس اسلام ایجاد گردیده است.
- 9- اسلام عزیز پیروانش را به آزادی بندگان و غلامان دستور داده است.
- 10- کلمه عبد از مقدس ترین کلمات قرآن می باشد که الله - تبارک و تعالی - آنها اکثراً در سیاق (مدح) ذکر و بیان نموده که این اطلاق برای بندگان صالح و نیکوکار می باشد.
- 11- کلمه عبد در سیاق مدح برای پیامبران - علیهم السلام - بطور عموم ذکر شده است، همچنان حضرت محمد - صلی الله علیه وسلم - و تعدادی پیامبران دیگر مانند: عیسی، زکریا، الیاس، سلیمان، داوود، موسی، هارون، ایوب، ابراهیم و نوح - علیهم السلام - بطور خاص نیز در سیاق کلمه عبد معرفی و بیان گردیده اند.
- 12- کلمه عبد در یک مورد به حضرت خضر - علیه السلام - نیز در قرآن کریم اطلاق گردیده است، زیرا خضر - علیه السلام - از جمله بندگان صالح خداوند متعال بوده است.

13- خداوند متعال بندگان صالح هر امت را به عبد خطاب نموده، زیرا کلمه عبد از شریف ترین و با عدت ترین کلمات قرآن کریم می باشد چنانچه بندگان صالح بنی اسرائیل و امت محمدی - صلی الله علیه وسلم - را به این کلمه خطاب نموده، که این خود بیانگر فضل الهی بالای بندگان نیکوکار است.

14- کلمه عبد برای تعداد مشخص از بندگان صالح امت محمد - صلی الله علیه وسلم - اطلاق گردیده است منجمله: اطلاق کلمه عبد برای بندگان مخلص، مؤمن، متقی، بشارت یافتگان، توبه کنندگان و هدایت یافتگان.

15- کلمه عبد در قرآن کریم در بسا موارد به مواصفات بندگان صالح در سیاق مدح دلالت دارد.

16- از اطلاق کلمه عبد ثابت می گردد که الله متعال پاداش اعمال حسنه بندگان صالح را عنایت نموده است.

17- کلمه عبد در برخی موارد قرآن کریم در سیاق (ذم) بیان گردیده است که حالی بندگان غیرصالح و شقی را به تصویر می کشد.

18- از اطلاق کلمه عبد برای بغاوت کنندگان از حدود و دستورات الهی، إغواء شدگان شیطان و گنهکاران ثابت می گردد که الله متعال جزای آنها را آتش دوزخ آماده ساخته است.

19- کلمه عبد برای معبودان باطل کفار و مشرکین نیز اطلاق گردیده، چنانچه الله متعال در این دسته آیات بندگان اش را از شرک و بت پرستی بر حذر داشته است.

20- کلمه عبد برای کفار، مشرکین و معبودان باطل آنها نیز اطلاق شده، و مراد از کلمه عبد در این دسته آیات کفار و مشرکین و مخلوقات که آنها به عبادت بجای خداوند متعال انتخاب نموده می باشد.

21- همان طوریکه الله متعال برای بندگان صالح در مقابل اعمال صالحه و حسنه آنها اجر و پاداش دنیوی و اخروی می دهد، برای کفار و مشرکین نیز عقوبت و عذاب دردناک تعیین و وعده نموده که هلاکت آنها در دنیا و آخرت می باشد.

22- مسلط ساختن تعداد از بندگان قوی و قدرت مند بالای بندگان غیرصالح نمونه از تعذیب آنها است.

23- جزاء و سرانجام بندگان غیرصالح در روز رستاخیز دوزخ و عذاب درد ناک خوانده شده.

24- ذکر عقوبت بندگان غیرصالح و وعده آنها به دوزخ جاودان، پند و عبرت است برای بندگان خصوصاً امت محمد - صلی الله علیه وسلم -، تا از اعمال و کردار آنها عبرت گرفته، و در گودال جهنم بواسطه گناه و معصیت از احکام الهی داخل نشوند.

25- اسلام بهترین و پسندیده ترین رفتار را با بردگان دارد، که نظیر آن در ملت های که خود فرهنگ برده داری را ایجاد نموده دیده نشده است.

26- خداوند متعال در قرآن کریم راه های متعددی را بخاطر محو فرهنگ برده داری توصیه نموده تا این فرهنگ از جامعه بشری از میان برداشته شود.

27- حکم رِق و عبدیت در عصر حاضر متصل و پیوست به حکم جهاد مقدس مسلمانان بر علیه کفار می باشد، (چون جهاد یکی از ارکان اساسی تطبیق شریعت الهی در روی زمین است، و تا روز قیامت ادامه و مشروعیت دارد، لذا در صورتکه جهاد و مبارزه شرعی علیه کفار در هر زمان و مکان صورت گیرد شرائط و احکام آن نیز قابل تطبیق است)، به همین خاطر (رِق و عبدیت) نیز از جمله اجزای آن می باشد، که گفته می توانیم حکم آن در صورتکه جهاد به فتوای شرع باشد باقی است، و دولت اسلامی و مسلمانان می توانند اسیران جنگی را برده و یا غلام خود سازند البته رفتار به آنها را باید مطابق دستورات شرع عملی سازند.

پیشنهادات

تحقیق پیرامون اکثر کلمات قرآن کریم بشکل دراسه موضوعی از بحث های بکر و جدید محسوب می گردد، لذا در اخیر این رساله پیشنهادات ذیل باید از طرف دانشمندان عرصه های علوم اسلامی انجام یابد:

- 1- تحقیق پیرامون کلمه (عبد) در قرآن کریم باید نقطه آغاز تحقیقات راجع به کلمات قرآنی باشد.
- 2- راجع به کلمات قرآنی بخصوص کلمه (عبد) در قرآن کریم واحادیث نبوی و دلالات تربیه وی آن باید موضوعات تحقیقی دیگر نیز از طرف بورده ماستری در پوهنتون های کشور برای محصلین مقطع ماستری داده شود.
- 3- راجع به کلمات قرآن کریم از طرف استادان پوهنتون ها، دارالعلوم ها، مدارس، مساجد، و رسانه های اسلامی باید مناقشات صورت گیرد.

4- تحقیق هر مفهوم و کلمه، از قرآن کریم و احادیث نبوی - صلی الله علیه وسلم - آسان ترین راه برای رسیدن به هدف است، لذا پیشنهاد می گردد تا مفهوم هر کلمه نخست باید در قرآن کریم و احادیث نبوی - صلی الله علیه وسلم - تحقیق شود.

5- چون به زبانها فارسی و پشتو اکثریت کلمات قرآن کریم به شکل تفسیر موضوعی تحقیق نگردیده است، لذا برای استادان، محصلین و دیگر علاقه مندان علوم اسلامی پیشنهاد می گردد تا پیرامون کلمات همچو: کلمه حق، نعمت، عدل، غیب، توحید، ایمان، جنت، دوزخ، معاصی و غیره تحقیقات را انجام دهند.

در اخیر همان طوریکه سخن را با حمد و ثنای خداوند سبحان آغاز نمودیم، در ختم نیز می خواهیم که سخن را به آن به پایان رسانیم، (فالحمد لله رب العلمین، الذی أعانتی علی إتمام هذا البحث)، وأسأل الله - تبارک وتعالی - أن يجعله خالصاً لوجهه الكريم، وینفع به اللهم آمین یا رب العالمین.

فهرست منابع ومصادر

- 1- أحكام القرآن، القاضي محمد بن عبد الله أبو بكر بن العربي المعافري الاشيلي المالكي، تحقيق: محمد عبد القادر عطا، دار الكتب العلمية، بيروت - لبنان، طبع: سوم، 1424 هـ - 2003 م.
- 2- إرشاد العقل السليم إلى مزايا الكتاب الكريم (تفسير أبي السعود)، أبو السعود العادي محمد بن محمد بن مصطفى، دار إحياء التراث العربي - بيروت.
- 3- از آدم صفي الله تا محمد رسول الله - صلى الله عليه وسلم - (قصه های شیرین قرآنی)، حبيب الله أكبر پور، انتشارات: نشر الف مشهد، نوبت چاپ دوم، کتابخانه ملی ایران.
- 4- الاساس في التفسير، سعيد حوى رحمه الله، ناشر: دارالسلام للطباعة والتوزيع والترجمة، مصر، الازهر.
- 5- أسباب النزول، أبي الحسن علي بن أحمد الواحدي النيسابوري، دار الباز للنشر والتوزيع عباس أحمد الباز مكة المكرمة، و مؤسسة الحلبي وشركاه للنشر والتوزيع القاهرة و دار الاتحاد العربي للطباعة لصاحبها محمد عبد الرزاق 19 كنيسة الارمن.
- 6- أصول الإيمان، الإمام محمد بن عبد الوهاب، تحقيق باسم فيصل الجوابرة، طبع: پنجم، وزارة الشؤون الإسلامية والأوقاف والدعوة والإرشاد - المملكة العربية السعودية، 1420هـ، موقع الإسلام.
- 7- أضواء البيان في إيضاح القرآن بالقرآن، محمد الأمين بن محمد المختار بن عبد القادر الجكني الشنقيطي، دار الفكر للطباعة و النشر و التوزيع بيروت - لبنان، سال نشر: 1415 هـ - 1995 م.
- 8- أنوار القرآن (گزیده از سه تفسیر: فتح القدير شوکانی، تفسیر ابن كثير وتفسیر المنير وهبة الزحيلي)، عبدالرؤف مخلص.
- 9- أوضح التفاسير، محمد محمد عبد اللطيف بن الخطيب، ناشر: المطبعة المصرية ومكبتها، طبع: ششم، سال: 1383 هـ - فبراير 1964 م.
- 10- إيجاز البيان عن معاني القرآن محمود بن أبي الحسن بن الحسين النيسابوري أبو القاسم، نجم الدين، تحقيق: الدكتور حنيف بن حسن القاسمي، دار الغرب الإسلامي - بيروت، طبع: اول سال: - 1415 هـ.
- 11- أيسر التفاسير لكلام العلي الكبير، جابر بن موسى بن عبد القادر بن جابر أبو بكر الجزائري، مكتبة العلوم والحكم، المدينة المنورة، المملكة العربية السعودية، طبع: پنجم، 1424هـ/2003م.
- 12- بحر العلوم، أبو الليث نصر بن محمد بن أحمد بن إبراهيم السمرقندي، الموسوعة العربية العالمية.
- 13- تاج العروس من جواهر القاموس، محمد بن محمد بن عبد الرزاق الحسيني، أبو الفيض، ملقب به مرتضى، الزبيدي، تحقيق مجموعة از محققين، دار الهداية.

- 14- تأويلات أهل السنة، (تفسير الماتريدي)، محمد بن محمد بن محمود، أبو منصور الماتريدي، محقق: د. مجدي باسلوم، دار الكتب العلمية - بيروت، لبنان، طبع: اول سال: 1426 هـ - 2005 م.
- 15- التحرير والتنوير: (تحرير المعنى السديد وتنوير العقل الجديد من تفسير الكتاب المجيد)، محمد الطاهر بن محمد بن محمد الطاهر بن عاشور التونسي، الدار التونسية للنشر - تونس، سال نشر: 1984 هـ.
- 16- تفسير الجلالين، جلال الدين محمد بن أحمد المحلي وجلال الدين عبد الرحمن بن أبي بكر السيوطي دار الحديث - القاهرة، طبع: اول.
- 17- تفسير القرآن العزيز، أبو عبد الله محمد بن عبد الله بن عيسى بن محمد المري، الإلييري المعروف بابن أبي زَمَنِين المالكي، تحقيق: أبو عبد الله حسين بن عكاشة - محمد بن مصطفى الكنز، الفاروق الحديثة - مصر / القاهرة، طبع: اول سال: 1423 هـ - 2002 م.
- 18- تفسير القرآن العظيم، أبو الفداء إسماعيل، بن عمر بن كثير القرشي الدمشقي، تحقيق: سامي بن محمد سلامة، دارطبية للنشر والتوزيع، طبع: دوم سال: 1420 هـ - 1999 م، مصدر كتاب: موقع مجمع الملك فهد لطباعة المصحف الشريف.
- 19- التفسير القرآني للقرآن، عبد الكريم يونس الخطيب، دار الفكر العربي - القاهرة.
- 20- التفسير المظهري، محمد ثناء الله، تحقيق: غلام نبي التونسي، مكتبة الرشدية - باكستا، طبع: سال 1412 هـ.
- 21- التفسير المنير في العقيدة والشريعة والمنهج، د. وهبة بن مصطفى الزحيلي، دار الفكر المعاصر - دمشق، طبع: دوم سال: 1418 هـ.
- 22- التفسير الميسر، نخبة من أساتذة التفسير، مجمع الملك فهد لطباعة المصحف الشريف - السعودية، طبع: دوم، 1430 هـ - 2009 م.
- 23- تنوير المقباس من تفسير ابن عباس، ينسب لابن عباس رضي الله عنهما، مصدر الكتاب: موقع التفاسير.
- 24- تيسير الكريم الرحمن في تفسير كلام المنان، عبد الرحمن بن ناصر بن السعدي تحقيق: عبد الرحمن بن معلا اللويح، مؤسسة الرسالة، طبع: اول سال: 1420 هـ - 2000 م، مصدر الكتاب: موقع مجمع الملك فهد لطباعة المصحف الشريف.
- 25- جامع البيان في تأويل القرآن، محمد بن جرير بن يزيد بن كثير بن غالب الآملي، أبو جعفر الطبري، تحقيق أحمد محمد شاكر، مؤسسة الرسالة، طبع: اول سال: 1420 هـ - 2000 م.
- 26- الجامع الصحيح المسمى بصحيح مسلم، أبو الحسين مسلم بن الحجاج بن مسلم القشيري النيسابوري، دار الجيل بيروت + دار الأفاق الجديدة - بيروت.
- 27- الجامع الصحيح سنن الترمذي، محمد بن عيسى أبو عيسى الترمذي السلمي، دار إحياء التراث العربي - بيروت، تحقيق: أحمد محمد شاكر وآخرون، أحاديث آن به احكام الألباني مى باشد.

- 28- الجامع لأحكام القرآن (تفسير القرطبي)، أبو عبد الله محمد بن أحمد بن أبي بكر بن فرح الأنصاري الحزرجي شمس الدين القرطبي، تحقيق: أحمد البردوني وإبراهيم أطفيش، دار الكتب المصرية - القاهرة، طبع: دوم، 1384هـ - 1964م.
- 29- جمهرة اللغة، ابن دريد، إمام أهل البصرة في اللغة، مصدر الكتاب : موقع الوراق.
- 30- خلاصة المسائل در فقه حنفي، منشوره،(از سوي حوزة علميه احناف خواف)، زير نظر: مرحوم حضرت مولانا شمس الدين مطهري رحمة الله عليه.
- 31- روح المعاني في تفسير القرآن العظيم والسبع المثاني، الألوسي، أبوالثناء شهاب الدين محمود ابن عبدالله الحسيني الألوسي ، موقع التفاسير.
- 32- زاد المسير في علم التفسير، جمال الدين أبو الفرج عبد الرحمن بن علي بن محمد الجوزي، تحقيق: عبد الرزاق المهدي، دار الكتاب العربي - بيروت، طبع: اول سال: 1422 هـ.
- 33- سنن أبي داود، أبو داود سليمان بن الأشعث السجستاني، دار الكتاب العربي - بيروت، مصدر الكتاب : وزارة الأوقاف المصرية وأشاروا إلى جمعية المكنز الإسلامي.
- 34- سير اعلام النبلاء، تصنيف الامام شمس الدين محمد بن أحمد بن عثمان الذهبي، طبع: مؤسسة الرسالة بيروت - شارع سوريا - بناية صمدي وصالحه، تحقيق: الفقير إلى الله عبد الرحمن الشامي، مصدر الكتاب : موقع يعسوب.
- 35- شعب الإيمان، أحمد بن الحسين بن علي بن موسى الخُسْرُو جَرْدِي الخراساني، أبو بكر البيهقي، تحقيق: الدكتور عبد العلي عبد الحميد حامد، أشرف على تحقيقه وتخریج أحاديثه : مختار أحمد الندوي ، صاحب الدار السلفية ببومباي مكتبة الرشد للنشر والتوزيع بالرياض بالتعاون مع الدار السلفية ببومباي بالهند، طبع : اول ، 1423 هـ - 2003 م.
- 36- الصحاح في اللغة، إسماعيل بن حماد التركي الجوهري، (أبا نصر الفرائي)، دار الحضارة العربية بيروت، طبع: اول سال: 1974.
- 37- الجامع الصحيح المختصر: محمد بن إسماعيل أبو عبدالله البخاري الجعفي، دار ابن كثير ، اليمامة بيروت طبع: سوم سال، 1407 - 1987 تحقيق : د. مصطفى ديب البغا أستاذ حديث وعلوم آن در پوهنتون دمشق.
- 38- عقيدة التوحيد في القرآن الكريم، لدكتور محمد أحمد محمد عبد القادر خليل ملكاوي ، الأستاذ المساعد بكلية التربية جامعة الملك سعود - الرياض ، مكتبة دار الزمان، طبع: اول سال « 1405هـ - 1985م.
- 39- فتح البيان في مقاصد القرآن، أبو الطيب محمد صديق خان بن حسن بن علي ابن لطف الله، الحسيني البخاري القنوجي ، المكتبة العصرية للطباعة والنشر، صيدا - بيروت، سال نشر: 1412 هـ - 1992 م.
- 40- فتح القدير، محمد بن علي بن محمد بن عبد الله الشوكاني اليمني ، دار ابن كثير، دار الكلم الطيب - دمشق، بيروت، طبع: اول سال: - 1414.

- 41- الفتاوي الشرعية في المسائل العصرية من فتاوي علماء البلد الحرام، دكتور خالد بن عبدالرحمن جريسي، (فتاوي انجمن دايمي مباحث علمي و افتا).
- 42- فقه السنة، ترجمه فارسي فقه السنه، سيد سابق، ترجمه: دكتور محمود ابراهيمي، دارالكتاب العربي، بيروت، طبع چهارم، سال: 1405هـ، اين كتاب از سايت كتابخانه عقيدة دانلود شده است.
- 43- القاموس المحيط، فيروزآبادي، محمد بن يعقوب الفيروزآبادي.
- 44- كتاب العين، أبي عبد الرحمن الخليل بن أحمد الفراهيدي، دار ومكتبة الهلال، تحقيق: د.مهدي الخزومي ود.إبراهيم السامرائي.
- 45- الكشاف عن حقائق غوامض التنزيل، أبو القاسم محمود بن عمرو بن أحمد، الزمخشري جار الله، دار الكتاب العربي - بيروت، طبع: سوم سال - 1407 هـ.
- 46- الكشف والبيان عن تفسير القرآن، أحمد بن محمد بن إبراهيم الثعلبي، أبو إسحاق، تحقيق: الإمام أبي محمد بن عاشور، مراجعة وتدقيق: الأستاذ نظير الساعدي، دار إحياء التراث العربي، بيروت - لبنان، طبع: اول 1422، هـ - 2002 م.
- 47- الكشكول، الشيخ بهاء الدين محمد بن حسين العاملي، دار الكتب العلمية - بيروت / لبنان - 1418هـ - 1998م، طبع: اول، تحقيق: محمد عبد الكريم النمري.
- 48- لباب التأويل في معاني التنزيل، علاء الدين علي بن محمد بن إبراهيم بن عمر الشيعي أبو الحسن، المعروف بالخازن، تصحيح: محمد علي شاهين، دار الكتب العلمية - بيروت، طبع: اول، 1415 هـ.
- 49- لسان العرب، محمد بن مكرم بن منظور الأفرقي المصري، دار صادر - بيروت، طبع اول، مصدر الكتاب: برنامج المحدث المجاني.
- 50- لطائف الإشارات = تفسير القشيري، عبد الكريم بن هو ازن بن عبد الملك القشيري تحقيق: إبراهيم البسيوني، الهيئة المصرية العامة للكتاب - مصر، طبع: سوم.
- 51- لغت نامه دهخدا، علي أكبر، لغت نامه، تهران، مؤسسه انتشارات دانشگاه تهران، چاپ دوم 1377.
- 52- مباحث في التفسير الموضوعي، دكتور مصطفى مسلم، دار القلم دمشق طبع سوم سال 1421هـ.
- 53- مختار الصحاح، محمد بن أبي بكر بن عبدالقادر الرازي، مكتبة لبنان ناشرون - بيروت، طبع: جديده، 1415 - 1995، تحقيق: محمود خاطر.
- 54- مدارك التنزيل وحقائق التأويل (تفسير النسفي) أبو البركات عبد الله بن أحمد بن محمود حافظ الدين النسفي، حققه وخرج أحاديثه: يوسف علي بديوي، تحقيق: محيي الدين ديب مستو، دار الكلم الطيب، بيروت، طبع: اول سال: 1419 هـ - 1998 م.

- 55- مسند الإمام أحمد بن حنبل، أحمد بن حنبل، المحقق: شعيب الأرنؤوط وآخرون، مؤسسة الرسالة، طبع: دوم 1420 هـ ، 1999م، مصدر الكتاب: موقع الإسلام.
- 56- معارف القرآن ، مفتى محمد شفيق عثمانى ديو بندي، مترجم حضرت مولانا محمد يوسف حسين پور، انتشارات شيخ الاسلام احمد جام .
- 57- معالم التنزيل، محيي السنة ، أبو محمد الحسين بن مسعود البغوي، تحقيق: محمد عبد الله النمر - عثمان جمعة ضميرية - سليمان مسلم الحرش، دار طيبة للنشر والتوزيع، طبع: چهارم ، 1417 هـ - 1997 م، مصدر الكتاب : موقع مجمع الملك فهد لطباعة المصحف الشريف.
- 58- معجم اللغة العربية المعاصرة، الاستاذ الدكتور احمد مختار عمر .
- 59- المعجم الوسيط، إبراهيم مصطفى - أحمد الزيات - حامد عبد القادر - محمد النجار، دار الدعوة، تحقيق / مجمع اللغة العربية.
- 60- معجم كلمات القرآن الكريم، أ.د. محمد زكي محمد خضر، طبع: سال 1426 هـ - 2005م، مصدر الكتاب: تحقيق: نورعلي يافردوسي.
- 61- مفاتيح الغيب = التفسير الكبير، أبو عبد الله محمد بن عمر بن الحسن بن الحسين التيمي الرازي الملقب بفخر الدين الرازي خطيب الري، دار إحياء التراث العربي - بيروت، طبع: سوم - 1420.
- 62- مفردات غريب القرآن المؤلف: أبو القاسم الحسين بن محمد المعروف بالراغب الاصفهاني، مصدر الكتاب: موقع يعسوب.
- 63- المفردات في غريب القرآن، أبو القاسم، الحسين بن محمد، تحقيق محمد سيد كيلاني، ناشر دار المعرفة، سنة الولادة ، لبنان.
- 64- المنتخب في تفسير القرآن الكريم ، لجنة من علماء الأزهر، المجلس الأعلى للشئون الإسلامية - مصر، طبع مؤسسة الأهرام، طبع: هژدهم عشر، 1416 هـ - 1995 م.
- 65- موسوعة الرد على المذاهب الفكرية المعاصرة، إعداد الباحث في القرآن والسنة، علي بن نايف الشحود.
- 66- النكت والعيون، (تفسير الماوردي) المؤلف: أبو الحسن علي بن محمد بن حبيب الماوردي البصري ، شهير بالماوردي ، دار الكتب العلمية - بيروت، لبنان تحقيق: السيد بن عبد المقصود بن عبد الرحيم.
- 67- الهداية إلى بلوغ النهاية في علم معاني القرآن وتفسيره، وأحكامه، وجمل من فنون علومه، أبو محمد مكي بن أبي طالب حمّوش بن محمد بن مختار القيسي القيرواني ثم الأندلسي القرطبي المالكي تحقيق: مجموعة رسائل جامعية بكلية الدراسات العليا والبحث العلمي - جامعة الشارقة، بإشراف أ.د: الشاهد البوشيخي، ناشر: مجموعة بحوث الكتاب والسنة - كلية الشريعة والدراسات الإسلامية - جامعة الشارقة، طبع: اول سال 1429 هـ - 2008م.

بخاطر دسترسی به متن کامل این تحقیق مراجعه شود به:
پوهنتون سلام، کتابخانه مرکزی چهار راهی گل سرخ، سرک کلوله پشته
و یا هم به ایمیل آدرس ذیل تماس گرفته شود:

salamresearchcentre@salam.edu.af